

Sub formă de *Addenda*, paginile 435—445 ale lucrării cuprind trimiteri la bibliografia mai nouă a subiectului, în legătură cu care se mai pot face unele observații. P. 11, cu privire la colonizarea romană timpurie, e de citat monografia lui E. T. Salmon, *Roman Colonization under the Republic*, London, 1969. P. 14, pentru *possessio* în dreptul republican, studiul lui Val-Al. Georgescu, *De la „possessiones” la „possessio”*. *Contribuție la studiul procesului istoric de formare a noțiunii de posesie în dreptul roman* (în această revistă, I, 1959, p. 115—180). P. 16, în legătură cu sclavia în Italia și Sicilia în secolele II—I î.e.n., avem acum o traducere germană a cărții învățatei sovietice E. M. Štaerman, *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik* (Wiesbaden, 1969). P. 23, despre Gracchi și problema agrară la jumătatea sec. al II-lea, sînt de văzut observațiile ascuțite ale lui Claude Nicolet. P. 54—55, bibliografia răscoalei lui Aristonikos s-a îmbogățit simțitor în ultimii cincisprezece ani: după studiul lui V. Vavrincek, *La révolte d'Aristonikos* (Prague, 1957), nu se pot trece cu vederea contribuțiile lui J. Vogt, *Pergamon und Aristonikos* (*Atti del terzo Congresso Internazionale di Epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 45—54), E. S. G. Robinson, *Cistophori in the name of King Eumenes* (*Numism. Chronicle*, 1954, p. 1—8), în sfîrșit, și mai ales, Louis Robert, *Villes d'Asie Mineure* ² (Paris, 1962, p. 252—260 și 375).

D. M. Pippidi

TIBERII *De Figuris Demosthenicis* libellus cum deperditorum operum fragmentis, edidit Guilhelmus Ballaira, Romae, in aedibus Athenaci, 1968; in 8° mic, XLVIII + 112 p. (cu 10 planșe fotografice în afara textului).

Fără să depășească limitele unei sistematizări de tip tradițional, manualul sau compendiul de retorică intitulat în manuscrise *Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων* ne oferă date și formulări extrem de interesante pentru cunoașterea doctrinei tardive, dintr-o perioadă în care optica literaților se apropie tot mai mult de înțelegerea gramaticală, deci insistă în primul rînd asupra relevanței *cuvntului scris*. În eleganta colecție *Bibliotheca Athena*, profesorul Guglielmo Ballaira de la Universitatea din Roma publică acest mic tratat (textul propriu-zis însumează 45 de pagini, cu 5 pagini de *testimonii*, anexate la sfîrșit), singura scriere care ajunge pînă la noi din opera unui eclectic (de tipul filozofilor eseiști din a doua sofistică).

Un lexicon destul de cuprinzător, cum este *Suda*, nu omite să-i menționeze numele: *Τιβέριος, φιλόσοφος καὶ σοφιστῆς* (cf. ediția Ada Adler, pars IV, p. 545, n. 550). Urmează o listă mai lungă de opere, cu caracter retoric sau de teorie literară — fără să lipsească studii referitoare la genuri și la teoria narațiunii istorice (*Περὶ ἱστορίας, Περὶ Ἡρόδοτου καὶ Οουκυδίδου*).

În *prolegomenele* ediției Ballaira (p. XI—XLVII) se dau lămuriri — majoritatea cu caracter definitiv — despre *epoca* în care a trăit autorul nostru, despre *manuscrise* și problema filiației lor (II. *De codicibus eorumque cognationibus*), despre diferitele ediții ale predecesorilor (începînd cu *editio princeps* a lui Galeus, Oxford, 1676) și, în cele din urmă, criteriile călăuzitoare în alcătuirea splendei lucrării filologice realizate de savantul italian. Dintre numeroasele ei merite vom scoate aici în evidență numai cîteva — simptomatice pentru metoda de lucru a filologilor din familia spirituală a marelui teoretician Giorgio Pasquali (*Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze, 1934).

Mai înainte de a trece la observațiile referitoare la problemele textului, se mai cuvine să precizăm că cercetările lui Ballaira stabilesc în mod satisfăcător unele repere pentru datarea lui Tiberius. De pe urma faptului că tratatul citează fără înconjur, *nominalim*, pe retorul

Apsines, de la jumătatea secolului III e.n., un *terminus post quem* a putut fi determinat cu precizie. Înclinăm personal să deplasăm termenul *ante quem* în a doua parte a secolului V, epocă în care Syrianus reproduce pasaje întregi din lucrarea noastră despre *Figurile demostenice*. L-am situa deci pe Tiberius în perioada de mijloc a secolului IV, când se manifestă o înviorare și în domeniul sintezelor de *gramatică* — compilații de tipul studiilor lui Diomedea, cu anumite clarificări sau standardizări importante în terminologie (mai ales tendințe de unificare a vocabulelor tehnice greco-latine). Împrejurarea că învățatul nostru poartă un nume latin încă nu denotă o integrare în tradiția retorică de la Roma. Fără să fie un purist, autorul reproduce definițiile și preceptele unei doctrine cu caracter normativ; majoritatea se prevealează de autoritatea lui Caecilius din Kale Akte (secolul I), ale cărui formulări sint luate drept un ax de referință în ultimele cinci capitole. În mod paradoxal definirea *figurilor* se face pe baza unui *idiom stilistic de autor*, și se pornește tocmai de la Demostene, care nu ocupa locul de frunte în canonul aticizantului Caecilius. Desigur, așa cum sugerează Ballaira, atît Caecilius cît și Tiberius foloseau un repertoriu de figuri demostenice, compilate încă din secolele precedente de retorii și gramaticii perioadei alexandrine. Pentru prima dată efortul de stabilire a textului determină clar bipartiția expunerii micului nostru tratat și adaosurile făcute în ultimul moment de Tiberius. Organizarea generală este deci următoarea: I) *σχήματα διαβολας*, „figuri de gândire” (capitolele 1—22); II) *σχήματα λέξεως*, „figuri de expresie” (cap. 23—45). Urmează în partea a III-a un „supliment” în care este citat literal Caecilius, cu *σχ. διαβολας* (cap. 43—45) și *σχήματα λέξεως* (46 ptnă la sfîrșit), care lipseau în celelalte manuale compilate de Tiberiu (în primul rînd la retorul Apsines, principalul izvor). În privința *manuscriselor*, editorul pune într-o lumină nouă întîietatea unui *Valicanus Graecus* 483 din secolele XIII—XIV, singurul care păstrează tratatul întreg. Celelalte (șapte la număr), dintre care cel mai vechi este codex *Mediceus-Laurentianus Graecus* LV. 10 din secolul XIII, cuprind numai *σχήματα διαβολας* (deci numai primele 22 de capitole). Desigur, poate fi vorba și de o predilecție pentru aspectul *pur semantic* al vorbirii figurate la primul copist al unei familii de manuscrise. În orice caz, pe baza acestui criteriu, la care se adaugă și alte particularități ale tradiției manuscrise, se poate individualiza una din cele două clase sau familii: în cuprinsul ei, uneori încă de la început, din enumerarea generală a figurilor lipsește al doilea sector (*figurae elocutionis*). Comparînd un fascicul întreg de indicii, Ballaira construiește în mod original un *arboare stemmatic*, în care din arhetipul Z derivă mai întîi două *subarhetipuri*: *x* (cel care oferea textul complet) și *y*. Din ambele se trag descendenții celor două familii. Dar toate manuscrisele au și greșeli comune: deformări moștenite direct din perioada copiștilor lui *x* și *y* (subarhetipuri *ipotelice*). Asemenea particularități *comune* alcătuiesc stratul vechi al tradiției, dinaintea secolului IX; nici una din celelalte greșeli sau adăugiri nu sînt mai vechi și ele se pot explica perfect, urmărind soarta claselor *x* și *y* după despărțirea lor. Nici un alt *codex* (sau, eventual „subarhetip”) nu a mai influențat de aici înainte copierea manuscriselor existente. Iată de ce Ballaira ajunge la concluzia unei tradiții „închise” (deci contrariului noțiunii pe care Pasquali o numește *recensio aperta*). De la ultima ediție a lui Spengel (*Rhetores Graeci*, vol. III, din 1856) nu mai sînt de consemnat alte contribuții pentru editarea lui Tiberius. Ameliorările aduse în prezenta ediție se referă mai ales la corectarea unor forme și, pe alocuri, la restabilirea ordinii cuvintelor. Adeseori Ballaira corectează citatele demostenice, care alcătuiesc mai bine de jumătate din text. Sub raportul clarificărilor notabile, se cuvin lăudate cele care ne-au restituit un text mai bun al introducerii (cap. 1). Deși mai subsistă cel puțin o lacună în definiția dată conceptului de *figură*, o putem completa cu cele două testimonii pe care le găsim acum la p. 46 (din Syrianus, *Comentariul lui Hermogene*, și din Pletho). Credem că elementul distinctiv, hotărîtor, care separa figura pur verbală (*σχήμα λέξεως*) de celelalte *dianoelice* (*σχ. διαβολας*) ținea de posibilitățile oferite de invenția lingvistică: capacitatea de a *plăsmui* (*πλάζειν*) o anumită configurație (topică sau sintagmatică) și de a modela cuvintele, în limitele permise de *uzanțele* rostirii (*ἔθος*). Retorul nostru ne mai spune că figura lexicală se apro-

pie în această privință de *solecism* — tot o îndepărtare de la norma uzanțelor (τὰ ἐν τῷ ἔθει) —, dar se deosebește de el în măsura în care greșeala (solecistică) nu este determinată nici de intenția estetică (*ornatus*), nici de necesitățile oarbe ale procesului de comunicare (χρεία).. Aparatul critic oferă indicații dintre cele mai amănunțite despre „constituția” textului și despre divergențele dintre *y* și *x*. Deoarece competența lui Ballaira nu lasă aproape nimic în suspensie, am fost aproape totdeauna de acord cu lecțiunile pe care le apără. Rămînem totuși sceptici atunci cînd adoptă corectura lui Galeus ἐνάργειαν pentru ἐνέργειαν din manuscrise în cap. 13, 3. Oare nu avem atunci două sinonime, aproape tautologice : σαφήνειαν ~ ἐνάργειαν ? În cap. 24, la sfîrșit, emendația ἤρρησε pentru ἀίρησαι din manuscrise ni se pare o *lectio difficilior* destul de curioasă ; preferăm εὐρήσεις (Boissonade) sau αἰρεῖ (Spengel). Întreaga lucrare a fost tipărită în condiții de corectitudine ireproșabile ; la p. XX, rîndul 3 de jos se dau însă drept lecțiunii divergente 12, 21 (La) τῷ : (Va) τῶν — ultimul cuvînt pare o greșeală de tipar pentru τῶν (sau τῶν, greșit în mss.). Bilanțul conceptelor ilustrate în acest compendiu prin exemple demostenice (numai de trei ori fiind aduse și alte mărturii) se prezintă astfel : din mănunchiul de figuri enumerate se bucură de o tratare distinctă următoarele : *ironia*, ἐπιτίμησις, παράλειψις („practeritio”), διαπόρησις, *apostrofa*, προδιόρθωσις și ἐπιδιόρθωσις (două specii de (auto)corectare), *apostopeza*, *ethopoiia* și un fel de subspecie a ei : προσώπου ὑποβολή. Urmează *interogația retorică*, *emfaza* ; un tip de *antifrază insinuantă*, denumit (cap. 15) și ἀντικείμενον (cf. și cap. 2 ; 30, 1 ; 36, 1) ; apoi *παρὰ προσδοκίαν*, un fel de asociație, imprevizibilă pentru auditor ; *improviația* (propriuzis formula prin care oratorul se *preface* că i-a venit brusc o idee !), *antiteza*, vorbirea *dialogată* (și aici doar *simularea* dialogului) ; τόπου ἐμβολή ἐξ ὀνόματος, inserția unui *topos*, pornind de la un anumit cuvînt (cu „à propos”) ; τὸ περὶ τοῦ καθόλου (un fel de *generalizare*) ; *jurământul*. Printre figurile *pur verbale* sînt ilustrate : *alegoria*, *anastrofa*, *epanalepsa*, *paronomasia*, *gradatul* (κλίμαξ), *antistrofia*, „commoratio” sau *perseverentia*, *hyperbaton*, *parissosis*, *pleonasmul*, *perifraza*, *syzygia* (un fel de antiteză cu o configurație verbală simetrică) ; ἀπὸ κοινοῦ, *metabolē* ; ὑποφορά (un fel de „inserție”), *asinetul*, *antitezele* proporționate verbal, *elipsa*, *διατύπωσις*, (un fel de „aducere-aminte polemică”), *διασυρμός* (o ironie cu nuanțe de calambur), *recurența* sub forma unei *reveniri* (cu reliefarea termenilor în ἐπάνωδος).. În sfîrșit, o variantă pur gramaticală a *paronomasiei*, reprodusă din Caecilius : ἀλλώτισις.. Tratatul se încheie cu observații despre *paranteza* retorică de tip gramatical (sau *parembola*).

După cum se poate vedea, repertoriul de figuri nu este dintre cele banale ; la rîndul lor, definițiile, în ciuda stereotipiei de limbaj, sînt completate cu exemple destul de sugestive pentru a ne permite să înțelegem criteriile de sistematizare ale teoriei literare din epoca imperială. Cu o concizie exemplară ni se înfățișează în *Appendix* (p. 61—95) descrierea codicilor, însoțită de clișee clare și bogată în sugestii pentru reconstituirea unui arhetip scris cu unciale (vezi și p. XXIV—XXV).

Puține colecții universitare se pot mîndri cu performanțe situate la un nivel atât de înalt din punct de vedere al criticii textuale și chiar al descrierii paleografice. Autorul ne mai rămîne dator și cu un comentariu de idei, referitor la doctrina retorică din perioada imperială.

M. Nasta

SIDOINE APOLLINAIRE. Tomes II et III : *Lettres* (livres I—V et VI—IX). Texte établis et traduits par André Loyer. Paris, Les Belles Lettres, 1970. LVII—257+260 p. in. 16° (în cea mai mare parte duble).

Carierea lui André Loyer prezintă exemplul rar, dar nu unic, al unui cercetător sirguincios — a cărui rivnă întreagă, de-a lungul unui mare număr de ani, e închinată unei singure preocupări.